

Sevimli şagirdim

Ş r f Babayev i thaf

Hacı Səməd şam namazını yenicə qılıb qurtarmışdı. Məhəmməd və Fatma da yemək yemək otağında nazik və həzin bir səslə "Mən bir türkəm, elim-obam uludur" mahnısını oxuyurdular. Hacı Səməd bir müddət onlara qulaq asıb, sonra içəri girdi. Uşaqlar dərhal səslərini kəsib, qalxdılar. Hacı Səməd dedi:

- Nə gözəl mahnıdır! Nə gözəl sözlərdir: "İsan olan vətənin quludur!.." Bu mahnı, övladlarım, bir gözəl qəhrəman çocuğun hekayəsini yadıma saldı.

Uşaqlar atalarından bunu eşitcək cəld dedilər:

- Ata, təvəqqe edirik bu hekayəni bizə söyləyəsən!..

- Yaxşı, övladlarım, söyləmə, çünki söyləməli bir hekayədir. - Hacı Səmədin arvadı çay töküb, onun qabağına qoydu. Hacı Səməd də çaydan bir neçə qurtum içib başladı: - Otuz sənə bundan əqdəm Qara dəniz kənarında yapılmış bir şəhərdə Hacı Kazım namında bir tacir sakın idi. Bu tacir İstanbul ilə güclü xəlcə alış-verişi edirdi. Hacı Kazımın çox övladı təvəllüd etmiş idisə də, cümləsi qırılıb, tək bir cə on səkkiz yaşında Əlimərdan adlı oğlu qalmışdı. Əlimərdan çox gözəl oğlan idi. Ancaq alış-veriş etməyi sevməyirdi bə bir də çox pul tələf edərdi. Atası ha istəyirdi ki, onu evləndirsin, amma Əlimərdan bu əmrədən boyun qaçırırdı. Atası çox təkid edib deyəndə ki, oğlum, evimiz arvad tərəfindən sahibsiz qalmışdır, anan öləndən sonra nökrə-qulluqçu ümidinə qalmışsın, evlən, evimiz qaydaya düşsün...

Əlimərdan onun sözünü kəsmək üçün deyirdi:

- Yaxşı, ata, evlənməyə hazıram, ancaq gərək evləndiyim qız tərbiyəli, oxumuş ola, hərgah şəhərimizdə belə qız varsa bu saat nigahını oxut.

Bunu dediktə, Əlimərdan yaxşı bilirdi ki, şəhərlərində belə qız yoxdur. Ancaq bu cür hiylə ilə atasını sakit etmək istəyirdi. Hacı Kazım özü də bilirdi ki, bu söz oğlu tərəfindən bir bəhanədir, çünki Əlimərdanın özü elmsiz bir cavan idi. Üç-dörd il məktəbdə oxuyub, ancaq ana dilində bir az savad qazanmış idi. Hacı Səməd oğlunun bu barədə də sözünü kəsmək üçün oxumuş qız arayırdı. Həmin şəhərdə Hacı Kazım ilə həmsinn Cəmaləddin ismidə bir mülkədar yaşayırdı. Cəmaləddin nəcib şəxslərin biri idi. Onun ata-babası öz zamanlarında böyük bir mülkə sahib olmuşdular, ancaq kiyaz Cəmaləddinin vaxtında o böyük mülk tələf olub, bir cüzi hissəsi qalmışdı ki, onun ilə də kiyaz özünü və övrətini bir tövr ilə saxlayırdı. Kiyazın övrəti Kamilə xanım anatollu Tofiq Paşanın qızı idi. Kamilə xanımın ana tərəfindən Cəmaləddinə qohumluq çatırdı.

Hacı Kazım ilə kiyaz Cəmaləddin cavanlıqdan bir-birilə dost idilər. İndi isə dostluqları daha da möhkəmlənmişdi. Hacı Kazım oğlunun, guya tərbiyəli qız tapmamaq səbəbinə evlənməkdən baş qaçırmasını dostu Cəmaləddinə söyləmişdi. O da Əlimərdan istədiyi qızı tapmağa söz vermişdi. Amma buna Hacı Kazımın ümidi yox idi, çünki uşaqdan böyüyə kimi şəhərlərinin hamı adamlarını tanıyırdı: oğlu istədiyi qız orada yox idi, amma bu xeyir işə bir ittifaq səbəb oldu: üç gün idi ki, Kamilə xanımın bacısı Nəcibə xanım ona qonaq gəlmişdi. Kamilə və Nəcibədən başqa

Tofiq paşanın üç oğlu və iki qızı da var idi. Bu böyük külfəti ancaq öz təqaüdü ilə dolandırırdı və onlara lazımınca tərbiyə vermişdi.

Kamilə xanım atasının qocalığını və qardaşlarının körpəliyini mülahizə edib Əlimərdana getməyini Nəcibəyə təklif etdi, o da bu təklifi qəbul etdi. Atasının razılığına

Kamilənin şübhəsi yox idi. Məktub vasitəsilə yazıb, Nəcibənin iznini istədi.

Hacı Kazım bu işə artıq dərəcədə şad idi və oğlunun da belə nəcib şəhslər ilə qohum olmağa razı olmasına şübhəsi yox idi. Bu səfər Hacınin zənni düz oldu: Əlimərdan bu əmrə şadlıqla razı oldu. Tezliklə Nəcibə xanımın atasından da razılıq məktubu gəldi. Hacı Kazım çox böyük cah-cəlal ilə oğlunun toyunu etdi.

Nəcibə on yeddi yaşında qayət, gözəl bir anatollu qızı idi. Gözəlliyi dərəcəsinə də elm və tərbiyə almışdı.

Namı qoyulmuş "Nəcibə"liyi, hər bir əsərindən aşkar olurdu. Əlimərdan Nəcibəni ürəkdən sevib onun təsir göstərməyi ilə bir az müddətdə cəmi fəna əməllərini bilmərrə tərk etdi. Bu iki cavanın bir-biri ilə olan gözəl rəftarı və dolanacaqları şəhər cavanları üçün dərs olmuşdu.

Tarix hicrinin 1303-də, baharın əvvəlində, Nəcibədən hekayəmizin qəhrəmanı Əşrəf təvəllüd etdi.

Əşrəfin dünyaya gəlməsi babası Hacı Kazımın qəflətən vəfat etməsinə səbəb oldu. Belə ki, Hacı Kazımın, Həsən adında bir qoca xidmətçisi vardı. Bu xidmətçi Əlimərdana lələlik etməyinə görə hamı ona lələ nami verib çağırırdı. Həsən lələ Əlimərdanı çox istəyirdi və onun böyüyüb, indi evli kişi olmasını əsla nəzərə almayıb, yenə də lələlik vəzifəsindən əl götürməyirdi. Hacı Kazım Həsən lələyə demişdi ki, hərgah Əlimərdanın oğlu olsa, ona da lələ olacaqsan. Bu da Həsən lələni nəhayət dərəcədə şad etmişdi. O idi ki, Həsən lələ hamıdan tez Nəcibə xanımın oğlan doğmasını bilib Hacı Kazıma müjdə verməyə qaçdı. O zaman Hacı Kazım bazardan evə gəlirdi. Qapıya çatdıqda Həsən lələ tənənfəs bu xəbəri ona verdi. Hacı Kazımın bu şadlıq xəbərindən ürəyi çatlayıb öldü və intizarını çəkdiyi nəvəsini görmədi. Bu ittifaq cümləni, ələxüsüs Həsən lələni məyus edib, şadlıqdan qoydu, o özünü bu barədə müqəssir hesab edib deyirdi:

- Hərgah, mən bu şadlıq xəbəri ona verməsə idim, onun bağı çatlayıb ölməzdi.

Atasının vəfatından sonra Əlimərdan ticarət işini baş xadimi Əzimə tapşırıb, özү gününün çoxunu evdə keçirməyə başladı.

Əşrəf böyüyüb, yaşı altıya yaxınlaşdı. Bu çox gözəl, sağlam və sevimli bir uşaq idi. Nəcibə xanımın elm tərbiyə verməkdə nə dərəcədə qabilə və ustad bir ana olmağı oğlunun gözəl hüsnü və əxlaqından görünürdü. Əşrəf izinsiz heç bir şeyə əl vurmazdı, söyüş kimi fəna xasiyyətlər əsla onda yox idi. Dili qayət şirin idi. Sağ yanağında böyük bir xalı var idi, gülən zaman bu xal üzünün çuxuruna düşüb, ona xeyli məlahət verirdi. Ata-anası Əşrəfi çox istəyirdi. Hər gün ona cürbəcür libas geyindirib gəzdirirdilər. Atası onun üçün balaca ikitəkərli fayton və bir eşşək almışdı. Həsən lələ eşşəyi faytona qoşub, gündə Əşrəfi şəhərdə gəzdirərdi. Şəhər əhlinin əksəri onu tanıyıb əzizlərdi. Əlimərdan tanışlarına gülə-gülə deyərdi:

- Şəhər uşaqları arasında mən bir məşhur adam olmuşam: onlar harada mənə görsələr, "Odur Əşrəfin atası gedir" deyib bir-birlərinə göstərirlər.

Həsən lələyə gəldikdə xalqın Əşrəfə böylə diqqətlə baxıb nəzər yetirdiyinə və tərif edib, "Nə gözəl uşaqdır!" dediklərinə çox acığı tutardı.

- Axırda birinin uşağa gözü dəyəcəkdir, deyib Nəcibə xanıma şikayət edərdi.

O da gülüb deyərdi:

- Göz dəyməkdən qorxma, Həsən lələ, onlar yanlış sözlərdir, ancaq Əşrəfi
fəna xasiyyətli uşaqların yoldaşlığından, tərək-ədəb əsərlərindən mühafizə et.
- Yox, xanım, siz bəd gözün təsirinə inanın. Mən çox ittifaqlar bilirəm, - deyə
Həsən lələ cavab verərdi.

Nəcibə xanım Həsən lələnin çox rəhmdil, saf və sadə bir qoca olmasını
vəzərə alıb, onun köhnə adətlər tərəfdarı olmasını adi bir təbiət sayırdı, ona görə də
bu barədə onun ilə artıq bəhs etməyirdi, o idi ki, bir gecə Əşrəfi soyunduranda onun
boynunda bir parçaya tikilmiş bir heykəl görüb dedi:

- Oğlum, bunu kim sənin boynundan asmışdır?

Əşrəf dodaqlarında təbəssüm, iri və qara gözlərini şivə ilə kiçildib, xeyli
nəzakətlə dedi:

- Heç kəsə deməzsən ki?

- Yox, oğlum, heç kəsə demərəm, de!

- Bunu Həsən lələ asmışdır, demişdir ki, heç kəsə demə, bunu assan sənə
göz dəyməz.

Bu, Nəcibə xanımın oğluna verdiyi tərbiyəyə müğayir (zidd) idisə də, bir
tərəfdən lələnin Əşrəfə olan məhəbbətini və digər tərəfdən də onun "belə olmasa
ona göz dəyərlər!" dediyi ilə iztirabda olduğunu nəzərdə tutub, duanı oğlunun
boynundan çıxartmadı.

Atasının vəfatından sonra Əlimərdanın ticarət işi tənəzzül etməyə başladı.
Buna da ümdə səbəb o idi ki, Əlimərdan dükanda əyləşib, ticarət etməyi əsla sevməyirdi.
Uşaqlıqda dənizi çox sevib, gəmiçiliyi arzu edirdi. Atasının sağlığında ticarət işini
irəli aparmaq üçün tez-tez İstambula səfər edirdi. Bu işə onun dənizə məhəbbətini
daha da artırırdı. İndi işi belə görəndə, əsla sevmədiyi xəlçə alış-verişindən bilmərrə
əl çəkib, arzusunu çəkdiyi gəmiçilik fikrinə düşdü, ona görə də dükanın bütün malını
satıb, bir gəmi aldı və gəmiçiliklə məşğul oldu. Əlimərdan bu işə çox şad idi. Amma

Nəcibə xanım həmişə qorxuda olub, əsla rahat olmayırdı. Biçarə arvad hər dəfə
dənizin fırtınası qalxanda sübhə kimi yatmayıb, dua edərdi. Belə qorxuda vaxt keçirmək
Nəcibə xanıma təsir edib, onu gündən-günə arıqladırdı. Nə qədər ərinə yalvarıb, bu
sənətdən əl çəkməsini təvəqqe edirdisə də əri qəbul etməyib rədd edirdi və deyirdi:

- Nəcibə, ölüm gələn vaxt hər yerdə olsa aparasıdır, istər rahat evdə və
istərsə də dənizdə olsun.

Nəcibə deyirdi:

- Mənim rahatlığım üçün səndən təvəqqe edirəm ki, dənizə özün
getməyəsən. Sən xidmətçilərini göndər, özün də hesaba baxarsan.

- Yox, əzizim, belə olmaz. İş sahibi gerek işinin üstündə olsun. Görmədinmi istəkli
və baş xidmətçimiz Əzim işi nə yerə yetirdi?! Qorxma, inşallah mənə heç şey olmaz.

Bu sözlər Nəcibə xanımı rahat etməyirdi.

Əlimərdanın evi dənizin kənarında tikilmişdi. Buradan dənizin üzü göz sürdükcə
aydın görünürdü. Əlimərdan səfərdə olan zaman ana və oğlu tez-tez eyvana çıxıb,
durbinlə dənizə baxırdılar ki, görsünlər gəmiləri görünürmü. Əlimərdanın dənizə
olan məhəbbəti oğlu Əşrəfə də sirayət etmişdi. Hətta oyun şeyləri içində gəmi, lodka,
qayıq və başqa dəniz şeylərini qeyrilərindən artıq sevirdi. Bağçalarında balaca bir
göl var idi. Burada Əşrəf lodkada əyləşib, lələsi ilə gəzirdi. Gah-gah bu göldə balıq
tuturdular və çimirdilər. Əlimərdan hər dəfə dənizdən çıxıb, evinə gələn zaman,

Nəcibənin qorxusundan dənizin möhnət və zəhmətindən əsla danışmayıb, hər yerdə onun tərifini və gözəlliyini söyləyirdi. Bu nağıllar həmişə Əşrəfə böyük təsir edir və öz ürəyində dənizə olan məhəbbətini daha da artırır. Hətta Həsən lələnin də nağılları içində dəniz xüsusunda olanlarını artıq sevirdi. Bu məhəbbət Nəcibə xanımı qorxudurdu. Odur ki, deyirdi:

- Əşrəf, səni fırtınalı və dəhşətli dənizə buraxmaram! Səni İstambula aparıb "Məktəbi-hərbiyyə"yə verəcəyəm ki, oradan baban kimi "Paşa" çıxsın!

- Yox, anacığım! Mən onu istəməyirəm, mən oxuyub "kapitan" olacağam! Özümün gəmim olacaq və Həsən lələni də orada "matros" edəcəyəm - Əşrəf anasına bu yol ilə cavab verərdi.

Oğlunun belə cavabından Əlimərdan fərəhlənib, Nəcibəyə deyərdi:

- Nahaq yerə, əzizim, zəhmət çəkmə, oğul gerek atasının yolu ilə getsin.

Əlimərdanın gəmiçilikdə də baxtı gətirmədi. Gah gəmisi dumana düşüb, başqa gəmilərə toqqaşırdı və sınıb onu xeyli zərərə salırdı, gah daşdığı mala zəfər yetirdiyi üçün onun cəriməsini verirdi. Getdikcə Əlimərdan borca düşürdü, bu səbəbə onu fikir alırdı; ancaq işinin boylə dolaşq olmasını Nəcibədən gizli saxlardı ki, onu təşvişə salıb rahatsız etməsin. Həmişə Nəcibənin yanında Əlimərdan özünü şad saxlayırdı. Nəcibə isə bunu duyurdu və bunun üçün də kefi açılmayırdı. Əlimərdana tez-tez yalvarırdı ki, bu sənətdən əl götürsün. İndi Əlimərdan özü də bu fikrə gəlmişdi. Ona görə Nəcibəyə dedi: "Nəcibə, sənə söz verirəm ki, işlərimi bir qaydaya salan kimi bu sənətdən əl götürəcəyəm". Nəcibə ərinin verdiyi bu vədəsindən nihayətdə şad oldu.

Payızın son ayı idi. Qara dənizin ən fırtınalı bir zamanı idi. Üç gün idi ki, dənizin nəriltili və gurultusuna adət etməmiş şəhər əhli yata bilməyirdi. Qara dənizin boylə adətdən xaric nəriltilisini qoca, kişilər də görmədiklərini söyləyirdilər. Əlimərdanın gələn vaxtı idi. Fəqət gəlib çıxmıdığı Nəcibə xanımı çox təşvişə salırdı. Gecələr yatmayıb namaz qılır və Əlimərdanın salamat olması üçün allaha dua edirdi. Gündüzlər də durbinlə dənizə baxıb, təşvişdə idi. Qara dənizin zəhmi balaca Əşrəfi də almışdı. O, Həsən lələsinə deyirdi: "Həsən lələ! Daha mən kapitan olmağı istəmirəm!" Nəcibənin təşvişi getdikcə artırdı.

- Həsən lələ, görəsən bu necə işdir. Əlimərdan necə oldu? Üç gün bundan qabaq gəlib çıxması idi. Bu barədə sən nə fikir edirsən?

- Qorxma xanım, allah kərimdir. Heç şey olmaz! Gəminin kapitanı təcrübəli adamdır. Qara dənizi öz əlinin içi kimi tanıyır.

Nəcibə xanım artıq dərəcədə təşvişdə idi. Hansı gəmiçidən oruşurdularsa, gördüm deyən yox idi. Nəhayət, "Trapezund" şəhərinə mal apardığını soraq verən tapıldı. Həsən lələ hər gəmi gələn kimi körpüdə hazır olurdu ki, ağasından bir xəbər bilsin. Bir axşam Həsən lələ xeyli qəmgin evə qayıtdı. Nəcibə xanım onu görüb, artıq təşvişlə soruşdu:

- Həsən lələ, nə xəbər bildin?

- Xanım, bir yaxşı xəbər bilməmişəm, ağa nə səbəbdən isə "N" şəhərindən gəmidən mal verdiyi zaman divan tərəfindən tutulub dustaq olmuşdur və gəminin bəzi malları da zəbt edilmişdir. Ancaq nə səbəbə? Nə üçün? Burasını dürüst xəbər verən yoxdur.

Bu xəbərdən biçarə Nəcibə xanım bitab olub, özündən getdi. Bu ittifaqdan üç gün keçmiş Əlimərdan gəmisi ilə bərabər gəlib, öz şəhərinə çıxdı. Fəqət, şəhərə

çatan kimi onunla gələn divan əhli onu, kimsə ilə görüşməmiş, həbsxanaya apırdılar və bir müddət heç kəsi onun yanına qoymadılar.

Zavallı Nəcibə bu ittifaqdan xəstə olub yatırdı. Axırda Nəcibə xanıma əri ilə görüşməyə izin verdilər. Əlimərdan arvadı ilə görüşdükdə dedi:

- Nəcibə, öz təqsirimdir ki çəkirim. Axır vaxtlar işlərim çox dolaşmışdı, borclarım həddən aşmışdı. Ancaq həqiqəti səndən gizləyirdim. Bir cuhud məni yoldan çıxartdı. Çox artıq kirayə verməklə Osmanlı torpağından Rusiyaya gəyimə "kontraband" qaçaq malı yığdı. Gəlib "N" şəhərinə çıxdıq. Sahibi getdi ki, axşam gəlib malını gəmidən çıxartsın. Mən də yük vurduğum qeyri malları gəmidən çıxardırdım. Divan əhli gəlib gəmini axtardı. "Kontraband" malları tutdu. Cuhud da yox oldu. Təqsiri boynuma qoyub məni dustaq etdilər. Ancaq, Nəcibə, qəm etmə, allah kərimdir. Get Əşrəfdən də muğayat ol.

Əlimərdanı altı ay həbsdə saxlayandan sonra məhkəmədə işinə baxdılar və onu müqəssir edib, beş il vaxta Sibirdə, Tomsk quberniyaya göndərməyə qərar verdilər və iki həftə möhlət verdilər ki, bütün işlərini sərəncam etsin. Əlimərdan hər şeyini satıb borclarını verdi və özünə də bir qədər pul qaldı. Əlimərdanın fikri sibirliyini çəkib qurtarınca Nəcibə və Əşrəfi Kamilə xanımın yanında qoymaq idi. Amma vəfalı arvad ərindən ayrılmaq istəmədi. Kamilə xanım və əri nə qədər yalvardılar isə də mümkün olmadı. Axırda Əlimərdan əlacsız qalıb, razı oldu. Həsən lələ də bunlardan ayrılmaq istəmədi və dedi: mən çox dünya görmüşəm və özüm də rusca bilirəm. Siz isə heç biriniz bilməyirsiniz, mənsiz necə dolanarsınız? Mənim sizə xeyirdən başqa nə zərərim ola bilər? Həsən lələ bu sözdən sonra Əlimərdandan getməyə izin istədi və onu razı elədi.

Yayın əvvəlində, yağışlı bir gündə Əlimərdan, Nəcibə, Əşrəf və Həsən lələ gözü yaşlı, qohum-əqrəbalarından və gözəl vətənlərindən ayrılıb, vaqon ilə yola düşdülər. Vaqon axırıncı fitini verib, tərپənəndə stansiyada bir övrət qışqırıb üreyi getdi. Bu övrət Kamilə xanım idi. Bacısının Sibir kimi yad və dəhşətli bir ölkəyə getməsinə zavallı arvad səbir edə bilməyirdi. Vaqonun dəmir pəncərəsindən baxan Nəcibə

xanım da bacısını öylə gördükdə bitab olub, yerə yıxıldı. Əlimərdana gəldikdə, onun üreyində olan qəm və qüssə bir mərtəbəyə çatmış idi ki, saatlarla gözünü bir nöqtəyə dikib, harada olduğunu hiss edə bilməyirdi. Və onu da belə fikrə salan arvadı və oğlu idi. O fikir edirdi ki, Sibir kimi soyuq bir vilayətdə, cənub qönçəsi Nəcibə və Qafqaz çiçəyi Əşrəf necə dolanacaqlar?!

Əşrəf ata-anası kimi qəmgin deyildi. Çünki Həsən lələnin deməsi ilə Əşrəf öylə bilirdi ki, özgə vilayətə köçürlər və orada atasını dustaq etməyib, azad edəcəklər. Bunların vaqonu özgə vaqonlar kimi deyildi. Pəncərələri dəmirdən olub, qapılarında da əsgər dayanırdı. Bu əsgər həmişə Əşrəfi görəndə nə isə bir söz deyirdi və gülümsünürdü. Əşrəf rusca bilmədiyi üçün onun dediyini başa düşmüyürdü. Amma Həsən lələ əsgərlə rusca danışır. Həsən lələ tez-tez stansiyalarda düşüb, Əşrəf üçün yeməli şeylər alırdı. Və bəzən Əşrəfin özünü də düşürdü, gəzdirirdi. Səfərin altıncı günü gəlib böyük bir stansiyaya çıxdılar. Bu zaman Həsən lələ bir sibirli müsəlmanla təzəcə tanış olmuşdu. Onunla şirin söhbətdə ikən, Əşrəf qeyri adamlarla bərabər vaqondan stansiyaya düşdü. Həsən lələnin bundan xəbəri olmadı. Bayram günü olduğuna görə stansiyada və onun ətrafında çox adam var idi. Bir dəstə adam ney çalıb, oynayırdılar, bir dəstə də, çimli bir oyunçunun cürbəcür oyun göstərməsinə tamaşa edirdi. Vaqondan düşdükdə Əşrəfin nəzəri bu oyunbaza

sataşdı və irəli gedib ona tamaşa etməyə başladı. Bir azdan sonra vaqon fit verib, hərəkət etdi. Əşrəfin bundan xəbəri olmadı. Həsən lələnin də başı söhbətə qarışıb, Əşrəfin stansiyada qalmasından xəbəri olmadı. Çinli oyunbaz oyunu qurtarıb, pul yığmağa başladı. Adamlar yavaş-yavaş dağılışdılar. Əşrəf də geri qayıdıb, gördü ki, vaqonları yoxdur, getmişdir.

Əşrəf vaqonları getmiş görüb, ağlamağa başladı. Adamlar onun başına yığışb, onun kim olduğunu və burada nə qayırdığını xəbər aldılarsa, Əşrəf cavab verə bilmədi, çünki rus dilini bilməyirdi. Onlar Əşrəfin çəkezi libasından duydular ki, bu bir müsəlman uşağıdır və anladılar ki, bu ata-anasından izincis vaqondan düşüb, burada qalmışdır. Onlar Əşrəfin halına çox yandılar. Onlardan biri gedib "jandarm" çağırdı ki, Əşrəfi ona tapşırsınlar. Əşrəf silahlı jandarmı görüb qorxudan qışqırdı və özünü bir qoca övrətin üstünə atdı, qoca arvad Əşrəfin başını sıgallayıb öpdü. Zavallı çocuq arvadın qucağında qorxusundan tir-tir əsirdi. O, öylə bilirdi ki, jandarmı ona tənbeh etmək üçün çağırıbmışdılar. Rəhmdil arvad Əşrəfin halına nəhayət yanırdı. Bu qoca arvadın adı Sofiya Aleksandrovna idi. Nikolay İvanoviç ilə Samara şəhərinə gedirdilər. Bunun əri orada edadi məktəbində ümumi təbiyyət müəllimi idi. İndi bu stansiyada vaqon gözləyirdilər ki, yola düşsünlər. Əşrəf jandarmın qorxusundan səsini kəsib, Sofiya Aleksandrovnanın qucağında sıxılmışdı. Bu halda Nikolay İvanoviç gəlib çıxdı. Əhvalatdan xəbərdar olandan sonra Nikolay İvanoviç jandarma dedi: - Yəqin ki, bu müsəlman uşağı Sibirə gedən vaqondan düşüb qalmışdır. Siz gedib stansiya nazirinə məlum edin ki, bu barədə o biri stansiyaya teleqram vursun. Qoy uşaq da bizim yanımızda qalsın. Buyur, bu da mənim "Kart-vizitim"dir!

Jandarm "Kart-viziti" alıb oxudu: - "Nikolay İvanoviç Barsov Samara edadi məktəbinin ümumi təbiyyət müəllimi". Jandarm buna razı olub getdi. Adamlar da dağılışdılar.

İki rəhmdil qocanın səyi ilə Əşrəf ağlamağını kəsib könüü açıldı. Nikolay İvanoviç Əşrəfin adını bilmək üçün böylə bir dərs başladı. Barmağı ilə arvadını göstərib dedi: "Sofiya", sonra özünü göstərib dedi: "Nikolay". Əşrəf onun fikrini anlayıb, hələ soruşmamış əli ilə özünü göstərib dedi: "Əşrəf". Ər və arvad Əşrəfin böylə bir zəhinli uşaq olduğu üçün başını sıgalladılar. Jandarmın stansiya nazirinə əhvalatı deməsinə görə o da teleqraf vurmuşdu. Yarım saatdan sonra xəbər çıxdı ki, ikinci stansiyanın yaxınlığında vaqon yoldan çıxıb çox ölən və yaralı vardır. Bu stansiyadan kömək istəyirlər. Bu halda Samaraya gedən vaqon gəlib çıxdı. Nikolay İvanoviç stansiya nazirindən təvəqqe etdi ki, Əşrəfi özü ilə Samaraya aparmağa izin versin. Bu barədə öz dilindən iltizam kağızı verməyə hazırıdır ki, hər vaxt uşağın ata-anası çıxsa, öz xərci ilə haraya istəsələr, göndərsin. Stansiya naziri buna razı olub iltizam kağızını və adresini ondan aldı. Nikolay İvanoviç Əşrəfi götürüb, özü ilə Samaraya apardı.

Nəcibə xanım gözlərini açıb, vaqonda özünü yorğan-döşək içində gördü. Biçarə övrət, oylə zəif düşmüş idi ki, üzvlərini də tərpetməyə qüdrəti yox idi: iki gün idi ki, bihuşluğu davam edirdi. Nəcibə xanımın özünə gəlməyinə Əlimərdan çox şad oldu. Lakin qorxusundan danışdıra bilmədi. Bu halda vaqonun qapısı açıldı. Nəcibə xanımın gözləri silahlı əsgərə sataşdı. Əlimərdan durub qapını örtüdü. Nəcibə zəif səslə dedi:

- Nə fəna yuxu gördüm!.. Vaqon dağılmayıbmış...

Əlimərdan arvadının fikri özünə dürüst gəlmədiyini və vaqonun dağılmasını

yuxu bildiyini görüb dedi:

- Əzizim, azarlı olmağına görə həkim bir müddət danışmayıb, rahat olmağını əmr etmişdir. İki gündür ki, acsan, al bir az süd iç! Əlimərdan Nəcibə xanıma bir qədər südlə bulka yedirdi. Bir azdan sonra Nəcibə xanım yuxuya getdi. Əlimərdan isə onun yanında qəmgin və məyus əyləşib fiktə getdi. "Bir müddətdən sonra Nəcibə yaxşı özünə gələrsə və Əşrəfin hanı deyib sorarsa, nə cavab verəcəyəm, xudaya?"

O zaman Əşrəf Nikolay İvanoviç və Sofiya Aleksandrovna ilə gəlib, Samara şəhərinə çatdılar. Vəqəndə Əşrəf bir-iki dəfə ağladısı da axırda Nikolay İvanoviçin səyi ilə sakit oldu. Samaraya çatanda Əşrəf, Ədil (Volqa) çayında üzən gəmiləri görüb, yenə vətənləri yadına düşdü. Lakin bu səfər ağlamayıb, əli ilə gəmiləri göstərərək, Sofiya Aleksandrovna dedi:

- Bax, bizim də böylə gəmimiz var idi. Mənim özümün "lodka" m da var idi. Həsən lələmlə minib gəzirdik.

Sofiya Aleksandrovna "lodka" sözündən başqa bu danışığından heç bir şey anlaya bilmədi. Əşrəfi qucağına alıb dedi:

- Dözlə, Əşrəfim! Qoy evimizə çataq, sənə bazardan bir yaxşı lodka alacağam. Ondan başqa çoxlu oyun şeyləri də alacağam. - Əşrəf də bu danışığından ancaq "lodka" sözünü başa düşdü.

Barsov aldığı ev, Volqa cayının kənarında tikilmişdi. Bu evin eyvanından çox gözəl mənzərə açılırdı. Səhərdən axşama kimi cürbəcür gəmilər Volqa çayının üzərində ağziyuxarı-aşağı üzürdülər. Əşrəf buradan tamaşa etməyi çox sevərdi.

Bir tərəfdən yolun əziyyətindən, bir tərəfdən də lazımınca müqəyyəd olunmamaqdan Nəcibə xanımın azarı getdikcə şiddət edirdi. Həsən lələyə gəldikdə, o da ağır yaraların zərbindən həmişə (böhran) içində olub, danışmağa qadir deyildi. Həsən lələni azarlılara məxsus olan ayrı bir vəqəndə aparırdılar. Əlimərdan Həsən lələsiz çox əziyyət çəkirdi, çünki rus dilini bilməyirdi, bir şey lazım olanda məəttəl qalırdı. Uzun səfərdən sonra axırda gəlib, hökumət tərəfindən təyin olunan Sibir Tomsk şəhərinə çatdılar. Bu şəhərdə divan tərəfindən polisə tapşırılıb azad olundular. Həsən lələ isə Nəcibə naxoş olduqları üçün, bunları xəstəxanaya almağı hökumət, mütərcim vasitəsilə Əlimərdana təklif etdi: ancaq bunu Əlimərdan qəbul etmədi və mütərcim müsəlmandan təvəqqe etdi ki, onun ilə bərabər şəhərdə mənzil axtarsınlar, o da razı olub, öz evində kirayəyə oturmalarını təklif etdi. Əlimərdan çox şadlıqla bunu qəbul etdi. Bu adam Həbibulla adlı tomsklı cavan bir oğlan idi ki, polisə də yazıçılıq edirdi. Həbibulla yazıçılıq və evlərinin bir hissəsini kirayə verməklə arvadı Gülsüm ilə bərabər mənsət edirdi.

Əlimərdan Həbibulladan üç otaq kirayə edib, burada qaldı. Gülsüm Nəcibə xanıma ürəkdən qulluq edirdi. Bunun belə ürəkdən çalışmasına görə Nəcibə xanım yavaş-yavaş sağalmağa başladı. Həsən lələ də sağalmağa üz qoyurdu. Əlimərdan Həbibullanın gözəl xasiyyətini və onlarla etdiyi yaxşı rəftarı görüb, onu qardaşı kimi

sevirdi. Onların əksəri Əlimərdan kimi Sibirə sürgün göndərilmədilər. Bunlardan bəzilərinin vaxtı tamam olmuşdusa da, buraya öyrəşib, daha öz yerlərinə qayıtmaq istəmirdilər.

Tomskdə qarlı və çovğunlu bir gün idi. Nəcibə xanım otaqda sandalya üstündə əyləşib, qəmgin-qəmgin bayıra baxırdı. Külək qarı qaldırıb, oraya-buraya çırpırdı: bacanın gurultusu Nəcibə xanımın qəmini daha da artırırırdı.

Şimal qışının bu dəhşətli mənzərəsinə baxır idisə də xəyalı öz yerlərinin gözəl mənzərələrində idi.

Əlimərdan və Həsən lələ də bu otaqda idilər, onlar da çölün gurultu və şaqqıltısına tamaşa edirdilər. Birdən Nəcibə xanım dönüb Həsən lələdən soruşdu:

- Həsən lələ, vaqon dağılan zaman Əşrəf hansı çuxasını geymişdi?

Həsən lələ cavab verməyib, başını aşağı saldı. Biçarə qocanın gözlərindən yaş tökülürdü. Əlimərdan arvadına dedi:

- Nəcibə, nə üçün yenə Əşrəfin ölümünü yada salıb, Həsən lələni məyus etdin? Onsuz da yazıq kişinin o gündən bəri üzü qəm-qüssədən açılmayıb.

- Bağışla, əzizim, bu gecə də Əşrəfi yuxumda gördüyüm üçün soruşdum. Yuxumda gördüm ki, Əşrəf mənə deyir: "Ana, qara çuxamı çıxart, ağ çuxamı geydir".

Həsən lələ birdən başını qaldırıb, nə isə demək istədi, lakin özünü saxlayıb, yenə başını aşağı saldı.

Həsən lələnin yaraları sağalıb özünə gəldiyi zaman, Əlimərdan vaqonun necə dağılmasını və Əşrəfin meyitini tapılmasını, ona söyləmişdi. Həsən lələ bir tərəfdən öz təqsirini və bir tərəfdən də Nəcibə xanımın birdəfəlik Əşrəfin ölümü xəbəri ilə sakit olmasını nəzərə alıb, onun itməyini xəbər vermədi. Bu tərəfdən də Nəcibə xanım Əşrəfi yaddan çıxartmayırdı.

Nikolay İvanoviç və ələlxüsüs Sofiya Aleksandrovnanın səyi ilə Əşrəf yavaş-yavaş rusca danışmağa başladı. Buna hər iki qoca artıq şad idi. Sofiya Aleksandrovna gününün çoxunu Əşrəfin tərbiyəsinə sərf edirdi. Hava getdikcə soyuqlaşır. Volqa nəhri donmağa başlayırdı. Cənub havasından pərvəriş tapmış Əşrəfə bu soyuq çox təsir edirdi. Bunu görüb Nikolay İvanoviç ona isti qış paltarını aldı. Sofiya Aleksandrovna Əşrəfi geyindirib hər gün gəzməyə aparırdı. Əşrəf gəzən vaxt balaca uşaqları qar üstündə kirşə ilə sürüşən görüb, Sofiya Aleksandrovnanın təvəqqe edirdi ki, ona da öylə kirşə alsın. Sofiya Aleksandrovna onun xahişini əmələ gətirdi. Dekabr ayı gəldi; məktəblər on beş gün qış tətili münasibətilə bağlandı. Nikolay İvanoviç dərslərdən azad olub, hər gün Əşrəfi gəzməli yerlərə aparırdı. Bir dəfə Nikolay İvanoviç sirkin açılmağını qəzetdə oxuyub, arvadına dedi:

- Sofiya Aleksandrovna, bu gecə sirk açılır, yaxşı olmazmı ki, bu gecə Əşrəfi aparaq, kefi açılsın?

- Çox gözəl fikirdir, əzizim, doğrudan da bu, Əşrəf üçün böyük bir şadlıq olar. Axşam vaxtı hər üçü geyinib, sirkə gətdilər. Sirkə adamlarla dolu idi. Əşrəfi

Həsən lələ bir neçə dəfə sirkə aparmışdı. Bu dəfə sirk onun ata-anasını yadına saldı; ona görə başını Sofiya Aleksandrovnanın dizinə qoyub həzin-həzin ağlamağa başladı. Sofiya Aleksandrovna onun başını sığallayıb, soruşdu: "Nə üçün ağlayırsan, əzizim? Dayan, bu saat başlayacaqlar, görəcəksən nə qərribə şeylər göstərəcəklər..." Bu halda oyun başlandı. Yalançı pəhləvan məzhəkəni başlayıb cürbəcür oyunlar çıxarmağa şüur etdikcə, Əşrəf evlərində sirkdə gördükləri oyunları çox məharətlə təqlid edirdi. On beş gün qış tətlini Əşrəf çox şadlıqla keçirirdi. Təzə ildə Nikolay İvanoviç və Sofiya Aleksandrovna Əşrəfə yaxşı bəxşeyişlər aldılar. Qış tətili qurtardı. Nikolay İvanoviç birinci gün idi ki, dərsə getmişdi. Dərstdən qayıdanda Sofiya Aleksandrovna onun qəmli olduğunu görüb bunun səbəbini soruşdu. Nikolay İvanoviç cavabında nahiyyə müdiri tərəfindən aldığı kağızı uzatdı. Bu kağızda da onun Samara edadi məktəbindən Kazan məktəbinə təyin olunması yazılmışdı. Nikolay İvanoviç dedi:

- Hərçənd ki, mənim Kazan edadi məktəbinə təyin olunmağımda qulluğuma əskiklik yoxdur, biləks, Kazan daha böyük və darülfünü olan bir şəhərdir, ancaq Samarada çoxdan bəri olduğumuza görə bu şəhərə öyrənmişdik. Nikolay İvanoviç hazırlaşdı yanvar ayının on ikisində Samaradan köçüb, təzə qulluğuna getdi.

Nikolay İvanoviç Kazan şəhərini qabaqda da bir neçə dəfə görmüşdü. Amma arvadı birinci dəfə idi ki, bu şəhəri görürdü. Sofiya Aleksandrovna uzaqdan Kazanın mənzərəsini görüb çox bəyəndi. Nikolay İvanoviç dedi:

- Doğrudur, Kazanın görünüşü yaxşıdır, amma abi-havası, təmizliyi Samaraya çatmaz. Havasının təbiəti belədir ki, yayda çox isti və qışda çox soyuq olur. Bu şəhərin nətəmizliyinə gəldikdə, Volqa nəhrinin sahilində olan şəhərlər arasında birincidir. Mən çox qorxuram ki, sən bu şəhərin abi-havasını götürməyəsən.

- İnşallah, heç şey olmaz, - deyə Sofiya Aleksandrovna ərinə cavab verdi. Barsovlar edadi məktəbinin yaxınlığında bir ev tutub, sakit oldular. Nikolay İvanoviç qorxduğu şey başa gəldi. Belə ki, arvadı Kazanın abi-havasını götürməyib, müdam azarlı olurdu. O, arvadına deyirdi:

- Səbir et, əzizim, yay tətili başlanan kimi səni götürüb Samaranın bağlarına aparacağam. Özüm isə ərizə verib, yenə köhnə yerimi istəyəcəyəm; Hərgah verməsələr o vaxt mən də qulluqdan istefa verəcəyəm.

Sofiya Aleksandrovna azarlı olduğu üçün Əşrəfin günü qəmgin keçirdi. Tamam gün onun otağında qalıb, şəkil və oyun şeyləri ilə məşğul olurdu. Onunla oynamağa, gəzməyə getməyə yoldaşları da yox idi.

Nikolay İvanoviç dərstdən qayıdıb, bir də dərsə gedənədək, gününü azarlı arvadının yanında keçirirdi. Ancaq bir-iki dəfə arvadının təvəqqesinə görə Əşrəfi kışəyə mindirib gəzdirmişdi.

Kazanın çovğunlu və boranlı qışı axıra yetdi. Bahar günəşi havanı, torpağı qızışdırmağa başladı. Qar əridi. Qazanka və Volqa çayları buzdan azad oldular. Ağaclar çiçəklənib, otlar göyərdi.

Sofiya Aleksandrovna azardan sağalıb, Əşrəfi tez-tez gəzməyə aparırdı. Kazan bağlarının içində "Russkaya Şvetsariya" adlı bağ Əşrəfin çox xoşuna gəlirdi, çünki bu bağ hündür ağacları ilə vətəni Qafqaza çox bənzəyirdi. Bu bağın bir tərəfində uşaqlara məxsus bir yer hazırlamışdılar ki, orada onlar oynayırdılar.

Bir dəfə Sofiya Aleksandrovna Əşrəfə Qafqaz libası geyindirib, həmin bağa apardı. Onu uşaqların içinə qoyub özü bir xanımla söhbətə məşğul oldu. Əşrəf bir skamyada

oturub, qəmgin-qəmgin uşaqlara baxırdı. İki uşaq, biri oğlan, biri qız, Əşrəfi belə qəmgin görüb, onu oynamağa təklif etdilər. Amma Əşrəf istəmədi.

Bu bağ, bu oynayan uşaqlar, Əşrəfin yadına vətənlərini, ata-anasını və Həsən lələnı saldı. Zavallı uşaq başını skamya üzərinə qoyub, həzin-həzin ağlamağa başladı. Uşaqlar onun ağlamağını görüb, başına yığıldılar. Birisi ona oyun şeyi verdi ki, ağlamasın, o biri uşaq əlinə konfet uzatdı. Bir balaca qız da yaylığını çıxarıb, onun gözlərini sildi. Bu uşaqların içində doqquz yaşında, üstü Avropa libaslı, amma başında ağ fəs Mustafa adlı bir müsəlman uşağı da var idi. Bu uşaq Əşrəfin paltarından onun bir müsəlman olduğunu zənn edib, onunla belə sual-cavab etdi:

- Sin müsəlmanmısan?

Əşrəf cəld başını qaldırıb, Qafqaz ləhcəsində cavab verdi:

- Hə, müsəlmanam!

- Adın nəcidir?

- Əşrəf!

- Niçi yaşın bar?

Əşrəf "niçin", "bar" ləfzələrini anlamadı isə də "yaş" sözündən sualı başa düşdü və dedi:

- Mənim yeddi yaşım var!

Mustafa da Kazan uşağı olduğundan Əşrəfin dilini yaxşı anlamıyırdı, o, Əşrəfdən soruşdu:

- Sinin atan barmı?

- Yoxdur, atam ölübdür!

Sonra Mustafa Əşrəfin əlindən tutub dedi: - Yıblama, gəə, minimlən gitik! (Ağlama, dur, mənimlə gəzək!)

Əşrəf durub onunla gəzməyə getdi. Əşrəf öz başına gələnı ona nəql edirdi. Mustafa onun dilini tamamilə anlamayıb, ancaq bezi sözlərini başa düşürdü.

Mustafanın atası, Bürhanəddin adlı dövlətli bir müsəlman idi. Sənəti sövdəgərlik idi. Mustafadan başqa da bir övladı yox idi. Övladına həm ana, həm də rus dili oxudurdu. Mustafa hər gün qulluqçuları ilə gəlib, "Russkaya Şvetsariya" bağında oynayırdı. Mustafa Əşrəfə yarıtürk və yarırus dili ilə qandırımışdı ki, hər gün bu bağa gəlib oynasınlar; Əşrəf də buna razı olmuşdu. Bu vaxtdan başlayıb Əşrəf və Mustafa hər gün bu bağda görüşüb, dostlaşdılar. Sofiya Aleksandrovna mümkün olmayan vaxt, Əşrəfi qulluqçularına qoşub, bağa gəzməyə göndərərdi. Mustafanın səyi ilə Əşrəf az vaxtda Kazan dilinə də aşına oldu. Sofiya Aleksandrovna bağda Mustafa ilə tanış olmuşdu. Onun tərbiyəli və həlim bir uşaq olduğuna görə Əşrəflə yaxınlaşmağına özü səy edirdi. Bundan əlavə Əşrəf bir müsəlman uşağı olduğunu mülahizə edib, fikir edirdi ki, divan vasitəsilə Əşrəfin ata-anası və qohum-əqrəbəsi tapılacaqdır. Mustafa Əşrəfi qonaq çağırıb, onu öz ata-anası ilə tanış etmişdi. Əşrəf onların hər ikisinə çox xoş gəlmişdi. Mustafanın anası Ayişə, hər onu görəndə bağrına basıb əzizləyirdi, öpürdü və onun halına yanırdı. Əşrəfin də Ayişə çox xoşuna gəlirdi. Hər onu görəndə qucağına atılıb, onu öpərdi, çünki onun bir suyu anasına oxşayırdı. Əşrəfin vasitəsilə Barsovalar da onlar ilə tanış olub, gedib gəlirlərdi. Bu iki külfət bir-birini sevib dost oldular. Sofiya Aleksandrovna Kazanın abi-havasını götürməyib təzədən azarladı və bir aya qədər naxoş olub, may ayının axırında vəfat etdi. Onun ölümü vəfalı ərini çox qəmgin etmişdir. O idi ki, yay tətili başlanan kimi qəmini dağıtmaq üçün Avropa səyahəti fikrinə düşdü. Əşrəfin özü ilə səyahətə aparmağı məsləhət

bilməyib, onu müvəqqəti Bürhanəddingildə qoydu; onlar isə Əsrəfi çox şadlıq ilə qəbul etdilər. Yay tətili qurtardı. Nikolay İvanoviç gəlib çıxmadı. Bürhanəddin bu barədə edadi məktəbindən xəbər bilmək üçün nazirin yanına getdi. O da Nikolay İvanoviçin Parij şəhərində vəfat etdiyini xəbər verdi. Bu xəbər hamı külfəti qəmgin etdi.

Əsrəf Burhanəddingildə qalıb, Mustafa ilə bərabər yaşamağa başladı.